

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΚΩ (ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ)

ΥΠΟ

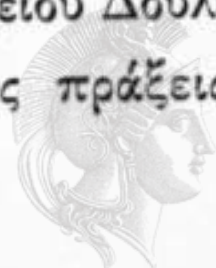
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ
Όμοτ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Ἀκαδημαϊκοῦ

I

1. Στὸ τετράτομο ἔργο μὲ τὸν τίτλο «Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κῶ», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1958 - 1962 ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Μητροπολίτη Κῶ Ἐμμανουὴλ Καρπάθιο, δημοσιεύονται ἔγγραφα ποικίλης φύσεως, ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς 116 Κώδικες καὶ στοὺς λοιποὺς φακέλους τοῦ Ἀρχείου αὐτοῦ καὶ ἀφοροῦν τῇ νομικῇ, τὴν κοινωνικῇ καὶ τὴν πολιτικῇ ἱστορίᾳ τῆς Κῶ κατὰ τοὺς τελευταίους δύομισι αἰῶνες, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἔτος 1688 μέχρι τῆς Ἀπελευθερώσεως (1948). Τὰ ἔγγραφα αὐτά δημοσιεύονται εἴτε in extenso εἴτε σὲ περίληψη. Ἀπὸ νομικὴ ἄποψη ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἔγγραφα τοῦ Α' τόμου καὶ ἐν μέρει καὶ τοῦ Β' τόμου τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὲ ὑποθέσεις οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου, περιέχουν ὅμως καὶ πολλὲς συμβολαιογραφικὲς πράξεις περιουσιακοῦ δικαίου (πωλητήρια, δωρητήρια, ἔγγραφα βεβαιωτικὰ τῆς λήψεως καὶ τῆς ἐξοφλήσεως δανείου κ.λπ.).

Στὴν παρούσα σύντομη μελέτη, θὰ περιορισθοῦμε στὸ περιεχόμενο τοῦ Α' τόμου τοῦ ἐν λόγῳ Ἀρχείου καὶ θὰ ἐπισημάνουμε τὶς λύσεις, ποὺ δόθηκαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17ου καὶ κατὰ τὸ 18ο αἶώνα ἀπὸ τὸ Ἐκκλησ. Δικαστήριον ἢ καὶ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς τῆς Κῶ, σὲ ὑποθέσεις διαζυγίου καὶ σ' ἄλλα σχετικὰ θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου. Ἐλπίζουμε δὲ ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἔναυσμα γιὰ μιὰ εὐρύτερη καὶ συστηματικότερη μελέτη καὶ τῶν λοιπῶν τόμων τοῦ Ἀρχείου αὐτοῦ ἀπὸ νεότερους ἐρευνητές.

Στὸν Α' τόμο τοῦ Ἀρχείου, μὲ τὸν ὑπότιτλο «Ὁ Κῶδιξ Α' Ἀρχείου Δουλείας», δημοσιεύονται 191 συμβολαιογραφικὲς, δικαστικὲς καὶ διοικητικὲς πράξεις τῶν

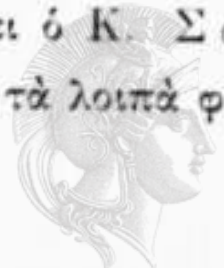

ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Κῼ, τῶν ἐτῶν 1688 (βλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 ἔγγραφο, σ. 14) μέχρι τοῦ 1796 (βλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 183 ἔγγραφο, σ. 134 - 135). Οἱ πράξεις αὐτὲς ἔχουν ἀριθμηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο ἐκδότῃ τοῦ Ἀρχείου, ὅχι βάσει τοῦ ἔτους τῆς ἐκδόσεώς τους, ἀλλὰ σὲ μιὰ συνεχή ἀρίθμηση, σύμφωνα μὲ τὴ σειρὰ τῆς ἐκτυπώσεώς τους. Οἱ παραπομπὲς λοιπὸν ποὺ κάμνομε σ' αὐτὲς γίνονται στοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐγγράφων ποὺ ἔχει θέσει ὁ ἐκδότῃς τους καὶ ὅχι στὶς σελίδες τοῦ τόμου.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὅταν ὁ Σουλεϊμάν ὁ μεγαλοπρεπὴς κατέλαβε τὸ 1522 τὴ Ρόδο καὶ τὰ λοιπὰ νησιὰ τοῦ δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος, διατήρησε τὸ καθεστῶς τῶν προνομίων¹ τῆς διοικητικῆς καὶ δικαστικῆς αὐτονομίας, ποὺ ἴσχυε σ' αὐτά, ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ὑπὸ τὸν ὅρο τῆς πληρωμῆς ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοὺς ὀρισμένου φόρου (μακτοῦ), ὑπὲρ τῶν ἱερῶν μουσουλμανικῶν ἰδρυμάτων (βακουφίων) τῆς Ρόδου. Τὰ προνόμια αὐτὰ διατηρήθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους Σουλτάνους. Ἐτσι π.χ. στὰ Φιρμάνια τῶν Σουλτάνων Ὁσμάν τοῦ Γ' (τοῦ 1755) καὶ τοῦ Ἀβδούλ Χαμίτ τοῦ Α' (τοῦ 1774), ποὺ ἀπευθύνονται στὸν καδῆ τῆς Ρόδου καὶ στὸ ναίπη τῆς Κῼ, ὀρίζονται τὰ ποσὰ τοῦ φόρου μακτοῦ ποὺ ὀφείλουν «ἡ Ρόδος, ἡ Κάλυμνος (ὑπαγομένη εἰς τὸν καζάν (=ἐπαρχίαν) τῆς Κῼ), ἡ νῆσος Κέτσι (Ψέρημος), ἡ Λέρος καὶ ἡ νῆσος Ἀρχάγγελος —πλησίον τῆς Λέρου—, ἡ Χάλκη, ἡ Σύμη, ἡ Νίσυρος καὶ ἡ Τήλος» καὶ θεσπίζεται ὅτι «αἱ ρηθεῖσαι νῆσοι, πληρώνουσαι κατ' ἀποκοπὴν (τὸν ἐν λόγῳ φόρον) εἰσὶν ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις ἐλεύθεραι». Πάντως καὶ στὰ δύο φερμάνια ὀρίζεται περαιτέρω ὅτι «ἐάν τις τῶν ραγιαδῶν πράξας ἔγκλημα... ἤθελε θεωρηθῇ ἄξιος ἀπαγχονίσεως, ἀποκεφαλίσεως ἢ ἀποκοπῆς μελῶν, νὰ λαμβάνῃ τὴν ποινὴν του εἰς τὸ μέρος ἐνθα ἔπραξε τὸ ἔγκλημα καὶ ὅχι ἀλλαχοῦ διὰ τῶν ἐπιτετραμμένων τὰ τῆς ποινῆς, ἀφοῦ προηγουμένως γίνῃ περὶ τούτου ἀπόφασις τοῦ καδῆ καὶ ἐκδοθῇ τὸ ἐπὶ τούτῳ χοτζέτιον τοῦ σερί»² (=ἱεροῦ ἰσλαμικοῦ νόμου). Ἀπὸ τὰ φερμάνια αὐτά, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλα

1. Γιά τὰ προνόμια αὐτά βλ. Κώστα Σακελλάρειδης, *Ἡ ἱστορία τῶν προνομίων τῶν Νοτίων Σποράδων*, στὸ περιοδικὸ «Νισυριακά», τόμ. 3 (1969), σ. 142 ἐπ. καὶ τὶς μελέτες τοῦ Δημόσθ. Χαβιαρᾶ καὶ τοῦ Μιχ. Μαλανδράκη, τὶς ὁποῖες παραθέτει ὁ ἴδιος στὶς σελ. 145 καὶ 149. Γιά τὴν περίοδο τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν τῆς Ρόδου (14ου αἰῶνα) βλ. τὴ μελέτη τοῦ Ζαχαρίᾳ Τσιρπανλῆ, *Μορφὲς αὐτονομίας στὰ Δωδεκάνησα ἐπὶ Ἱπποκρατίας, «Δωδώνη», Ἐπιστ. Ἐπετηρίδα Τμήματος Ἱστορίας - Ἀρχαιολογίας. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, τόμ. ΙΕ', τευχ. 1 (1986), σ. 9 ἐπ., 50 ἐπ. Γιά τὴν αὐτοδιοίκηση καὶ τὰ προνόμια τῆς Ρόδου καὶ τῶν λοιπῶν νησιῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας βλ. ἐπίσης Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου*, 1972, σ. 404 ἐπ. καὶ 429 ἐπ.

2. Τὸ κείμενο τῶν φερμανίων αὐτῶν (σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση) παραθέτει ὁ Κ. Σακελλάρειδης, ὁ.π. σ. 173 ἐπ., 175 ἐπ. Ὁ ἴδιος παραθέτει, ὁ.π. σ. 170-208 καὶ τὰ λοιπὰ φερμάνια

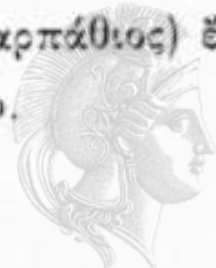
παλαιότερα, συνάγεται ότι οι Σουλτάνοι αναγνώρισαν στις τοπικές αρχές των νησιών, όχι μόνο το προνόμιο της αυτοδιοικήσεως με τους δημογέροντες, αλλά και το προνόμιο της εκδικάσεως όλων των διαφορών ιδιωτικής φύσεως που αναφύονταν μεταξύ των χριστιανών, εξαιρέσει πάντως των ποινικών αδικημάτων, των οποίων η εκδίκαση παρέμεινε στην αρμοδιότητα των τουρκικών αρχών, που ήταν π.χ. ο καδής για τη Ρόδο, ο ναϊπης για την Κω και για τον «καζάν της Κω» και οι λοιπές τοπικές αρχές για τα λοιπά νησιά. Έξ άλλου είναι επίσης γνωστό ότι ήδη από τον 11ο αιώνα ή Νεαρά 27 κεφ. Δ' (έτους 1082) του 'Αλεξίου Κομνηνού είχε απονείμει στα εκκλησιαστικά δικαστήρια την αρμοδιότητα της εκδικάσεως των διαφορών που προκύπτουν «ἐκ ψυχικῶν καὶ συνοικεσίων», και ότι βάσει ευρείας έρμηνείας των όρων αυτών και λόγω της έμπιστοσύνης του λαού στα δικαστήρια αυτά η αρμοδιότητά τους διευρύνθηκε³ κατά τρόπο ώστε να περιλάβει όλες γενικά τις διαφορές του οικογενειακού, του κληρονομικού και του λοιπού αστικού δικαίου.

Στηριζόμενο λοιπόν στα προαναφερθέντα προνόμια, στις διατάξεις του βυζαντινού δικαίου και στις οδηγίες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το Έκκλησιαστικό Δικαστήριο της Κω έδίκαζε όλες τις διαφορές οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου μεταξύ των χριστιανών κατοίκων και προέβαινε στην σύνταξη συμβολαιογραφικών πράξεων πάσης φύσεως, οι οποίες χρησίμευσαν στην επίσημη επιβεβαίωση και απόδειξη της καταρτίσεως όρισμένων συμβάσεων ή ακόμη και μονομερών υποσχέσεων⁴. Αφήνοντας κατά μέρος τις συμβολαιογραφικές αυτές πράξεις, που αξίζει να αποτελέσουν αντικείμενο μιας ιδιαίτερης μελέτης, θα περιοθούμε στην επισκόπηση μόνο του περιεχομένου των δικαστικών αποφάσεων που ρυθμίζουν υποθέσεις διαζυγίου ή άλλα θέματα οικογενειακού δικαίου. Οι αποφάσεις

και άλλα έγγραφα σχετικά με τα προνόμια της εποχής της Τουρκοκρατίας μέχρι της καταλήψεως των νησιών από τους Ιταλούς.

3. Πρβλ. Α. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ό π ο υ λ ο, *Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων κατά την βυζαντινήν περίοδο*, στο βιβλίο του Δίκαιον και Ιστορία, 'Αθήναι (1973), σ. 245 έπ., Ν. Μ ά τ σ η, *Το Οίκον. Δίκαιον κατά την νομολογίαν του Πατριαρχείου Κων/πόλεως των έτων 1315-1401*, 'Αθήναι (1962), σ. 7 έπ., 14 έπ.

4. Ένα πολύ περίεργο και πρωτότυπο έγγραφο είναι το υπ' αριθ. 126 σ. 88 με ήμερομηνία 13.12.1765 υποσχετικό του Ιερομονάχου Γαβριήλ, στο οποίο υπόσχεται ότι «εις το εξής έκαμα άποχήν τελείαν του κρασιού και του ρακιού έως εσχάτης μου αναπνοής να μη το βάλλω στο στόμα μου» και ότι αν παραβεί την υπόσχεση αυτή «θα είναι έκπτωτος της ιερωσύνης και αυτοκαθηρμένος» και θα καταβάλει στην μεγάλην Έκκλησίαν και στην Έπαρχίαν του δεσπότη του ως ποινική ρήτρα ανά γρόσια πενήκοντα. Στο έγγραφο αυτό που υπογράφεται από τον υποσχόμενο και από τους μάρτυρες ο εκδότης του (αείμνηστος Μητροπολίτης Έμμανουήλ Καρπάθιος) έδωσε με λεπτή ειρωνική διάθεση τον τίτλο: «Δηλωτικόν και υποσχετικόν κρασοπατέρα».

αὐτὲς ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ «Ἱερὸν Κριτήριον τῆς Κῶ» (ὅπως καλεῖται στὸ ὑπ' ἀριθ. 33 ἔγγραφο τῆς σελ. 33), τὸ ὁποῖο συνεδρίαζε ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κῶ⁵, μὲ τὴ συμμετοχὴ ὁκτὼ ἢ κατὰ τὶς περιστάσεις μεγαλύτερου ἢ μικρότερου ἀριθμοῦ κληρικῶν (ιερέων, ἱερομονάχων κ.λπ.). Εἶναι περιττὸ νὰ τονισθεῖ ὅτι οἱ δικαστικὲς αὐτὲς ἀποφάσεις ἔχουν ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνον ἀπὸ νομικο-ἱστορικὴ ἄποψη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ γενικότερη κοινωνικὴ πλευρά, γιατί ἀποδεικνύουν τὴν εὐρύτητα τῶν ἀντιλήψεων καὶ τὸ ρεαλιστικὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον τῆς Κῶ, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ὅμοια δικαστήρια ἄλλων περιοχῶν, καθοδηγούμενα ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἐμπνεόμενα ἀπὸ ἓνα ὑγιὲς αἴσθημα δικαίου, καὶ ἀνταποκρινόμενα στὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες, κήρυτταν τὴν λύση τοῦ γάμου, ὅταν αὐτὴ ἦταν ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὶς περιστάσεις, καὶ γενικὰ προέβαιναν στὴ θεραπεία τῶν παθολογικῶν καταστάσεων τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς.

Μετὰ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ προχωρήσουμε πρῶτον στὴν ἐπισκόπηση τῶν ἀποφάσεων διαζυγίου τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαστηρίου Κῶ καὶ στὴ συνέχεια τῶν λοιπῶν πράξεων τοῦ ἴδιου δικαστηρίου ἢ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν Κῶ, ποὺ ρυθμίζουν ἄλλα θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου.

II. ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

2. Ἀπὸ τίς 191 πράξεις ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Κῶ τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ δημοσιεύονται στὸν τόμο Α' τοῦ «*Αρχείου Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κῶ*» οἱ 59 εἶναι ἀποφάσεις διαζυγίου, οἱ ὁποῖες ἐκήρυτταν τὴ λύση τοῦ γάμου εἴτε κατ' ἀμοιβαία συναίνεση τῶν συζύγων, εἴτε γιὰ ἄλλους λόγους διαζυγίου ὑπαίτιους ἢ ἀνυπαίτιους.

Συναινετικά διαζύγια. Ἀπὸ νομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἄποψη οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ τίς ἀποφάσεις αὐτὲς εἶναι οἱ στηριζόμενες στὴν κοινὴ συναίνεση τῶν συζύγων. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ὑπενθυμίσω συνοπτικὰ ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὴ Νεαρά 117 (τοῦ 542) εἶχε καθορίσει λεπτομερῶς τοὺς λόγους διαζυγίου, ἀλλὰ ἀπαγόρευσε ρητὰ (στὸ κεφ. 10) τὸ κατὰ συναίνεση διαζύγιο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἐπέτρεψε ὁ διάδοχος τοῦ Ἰουστίνου Β'. Στὴ μεταγενέστερη νομοθεσία τὴν ἀπαγόρευση τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου ἐπανέλαβαν, τόσο ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων, ὅσο καὶ τὰ Βασιλικά τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων, τὰ ὁποῖα ἐπανέφεραν σὲ ἰσχὺ ὅλες τίς διατάξεις

5. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Κῶ προήχθη σὲ Μητρόπολη τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1838 μὲ τὸ Εὐεργετήριον Γράμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ', τὸ ὁποῖο δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Μητροπολίτη Κῶ Ἐμμανουὴλ Καρπάθιο στὸ Β' τόμο σ. 49 τοῦ ἴδιου Ἀρχείου.

περί διαζυγίου του ιουστινιανείου δικαίου. Οί διατάξεις αυτές του πολιτικού δικαίου θεωρήθηκαν από την Έκκλησία ως έναρμονιζόμενες με τους αρχαιότερους και αυστηρότερους εκκλησιαστικούς κανόνες και υιοθετήθηκαν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια (πατριαρχικά και επισκοπικά), τα όποια μάλιστα προχώρησαν σε μια ευρεία έρμηνεία των διατάξεων αυτών, που ισοδυναμεί με την καθιέρωση νέων λόγων διαζυγίου⁶.

Ένας από τους νέους αυτούς λόγους διαζυγίου, που αναγνωρίσθηκε ήδη από το έτος 1315 με απόφαση του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως 'Ιωάννου του Γ' και της πατριαρχικής Συνόδου και μεταγενέστερα από άλλα εκκλησιαστικά δικαστήρια, είναι το «ἀκατάλλακτου μίσος» μεταξύ των συζύγων, συνεπεία του όποιου καθίσταται αδύνατη ή συμβίωσή τους και δημιουργείται ένδεχομένως κίνδυνος για τη ζωή ή την υγεία τους. "Όπως έχουν τονίσει επιφανείς συγγραφείς⁷ (Κ. Δουβουνιώτης, 'Αναστ. Χριστοφιλόπουλος κ.ά.) ή αναγνώριση από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του «ἀκαταλλάκτου μίσους» ως λόγου διαζυγίου αποτελεί μια αναβίωση του συναινετικού διαζυγίου.

Ένα ακόμη βήμα πραγματοποίησε ή νομολογία των Έκκλησιαστικών δικαστηρίων με την απόφαση⁸ του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως 'Ιερεμίου του Γ',

6. Για γενικότερη ανάπτυξη των λόγων διαζυγίου κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους βλ. Α. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ό π ο υ λ ο, 'Η έλληνική ορθόδοξος Έκκλησία και το διαζύγιο, στο βιβλίο τ ο υ Ί δ ι ο υ, *Δίκαιον και Ιστορία* (1973), σ. 224 έπ., Ν. Μ ά τ σ η, ό.π. (σημ. 3), σ. 164 έπ., Δ. Γ κ ί ν η, *Οί λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας*, 'Επιστ. 'Επετηρίς Σχολής Νομ. και Οίκον. 'Επιστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τόμ. Η', *Μνημόσυρον Π. Βιζουκίδου* (1960-1963), σ. 239 έπ. Για τους λόγους διαζυγίου που έγιναν δεκτοί από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια σε άλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές βλ. Κ α λ λ ι ό π η Μ π ο υ ρ δ ά ρ α, *Το διαζύγιο στην περιοχή Τρικάλων στον 17ο και 18ο αιώνα*, ανάπτυπο από τα «Τρικαλινά» τόμ. 8 (1988), σ. 137 έπ., ή όποια παραπέμπει (στή σ. 138 έπ. σημ. 5) στο Σ. Χ α τ ζ η σ ε β α σ τ ό, *'Αστικόν Δίκαιον εις Νοτίους Σποράδες επί Τουρκοκρατίας και 'Ιταλοκρατίας*, 'Αθήναι 1977, σ. 150-153.

7. Πρβλ. Ν . Μ ά τ σ η, ό.π. (σημ. 3) σ. 172 και σημ. 2 και τις εκεί παραπομπές και Α. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ό π ο υ λ ο, ό.π. (σημ. 6) σ. 241 και σημ. 98.

8. 'Η απόφαση αυτή δημοσιεύεται από τον Έ μ μ . Κ α ρ π ά θ ι ο, 'Αρχείον Μητροπόλεως Κω, τόμ. Α' σ. 71 (ύπ' αριθ. 100). 'Ο Δ. Γ κ ί ν η ς, ό.π. (σημ. 6) σ. 255 σημ. 6, αναφέρει την απόφαση αυτή (χωρίς όμως να σημειώνει ότι είναι πατριαρχική) και προσθέτει (στις σημ. 4-7) και άλλες πατριαρχικές ή επισκοπικές αποφάσεις: πρβλ. και Κ α λ λ . Μ π ο υ ρ δ ά ρ α ό.π. σ. 146 έπ. 'Αξιοσημείωτο είναι ότι ό Θ ε ό φ ι λ ο ς, επίσκοπος Καμπανίας στο «Νομικόν» (1788) (βλ. την κριτική έκδοση του Δ. Γ κ ί ν η (1960) κεφ. Γ' § 30 σ. 91) άγνοεί την απόφαση του Πατριάρχου 'Ι ε ρ ε μ ί ο υ τ ο υ Γ' (1717) και επαναλαμβάνει τις αυστηρότερες αντιλήψεις

έτους 1717, ή όποία αναγνωρίζει ρητά ως νόμιμη αίτία διαζεύξεως τήν άμοιβαία συναίνεση τών συζύγων λόγω του «άσυμβιβάστου» καί τής αδυναμίας τής περαιτέρω συμβιώσεως, χωρίς καθόλου νά εισέρχεται στην έρευνα τών ειδικότερων αιτίων στα όποια όφείλεται τó άσυμβίβαστο αυτό. Ειδικότερα, όπως αναφέρει ή έν λόγω πατριαρχική απόφαση, διάδικοι στη σχετική δίκη ήσαν ή Ειρήνη του Μιχάλη από τήν Κω (ή όποία παρέστη διά του έπιτρόπου πατέρα της) καί ό σύζυγός της Μανώλης του Διακο-Κωνσταντίνου από τήν Πάτμο, οί όποιοι: «παραστάντες ανήγγειλαν ήμιν τά κατ' αυτούς ως ή τε γυνή Ειρήνη καί ό άνήρ αυτής Μανώλης άσυμβιβάστως έχουσι πρós άλλήλους, δι' ας αυτοί οΐδασιν αιτίας, καί έδειήθησαν όμοτρόπως διασπασθῆναι καί χωρισθῆναι τής συζυγίας αυτών ως μη δυνάμενοι του λοιπού συμβιοτεῦσαι κατ' ούδένα τρόπον, ει καί διαφόροις παραιnéσασι προετράπη ή γυνή νουθετηθεΐσα παρά τε του ιδίου πατρός αυτής τούτου καί παρά του όσιωτάτου έν 'Ιερομονάχοις κνρ Γαβριήλ εξισασθῆναι καί συνοικῆσαι μετά τούτου του άνδρός αυτής, άλλ' ούδόλως έγνωκεν ειρηνεῦσαι. 'Αλλά καί ό άνήρ αυτής ούτος μάλλον αποπέμπει αυτήν μή στέργων τήν μετ' εκείνης συνάφειαν. 'Ανθ' ότου τó άσυμβίβαστον αυτών ιδόντες, συγκαταβάσεως λόγοις έγνωμεν αυτούς διαχωρίσαι, όπως μη προσκόψη εις ψυχικόν κίνδυνον ή γυνή...» (κ.τ.λ.).

Τό ίδιο σκεπτικό καί τήν ίδια περίπου φρασεολογία ακολουθοῦν 18 αποφάσεις του 'Ιεροῦ Κριτηρίου τής Κω πού έχουν έκδοθεΐ στα επόμενα χρόνια μετά τήν πιό πάνω πατριαρχική απόφαση του έτους 1717, καί συγκεκριμένα μεταξύ τών έτών 1726 καί 1788 (όπως συνάγεται από τις ύπ' αριθ. 90 καί 183 αποφάσεις) καί άπαγγέλλουν διαζύγιο κατá συναίνεση τών συζύγων. Οί 18 αυτές αποφάσεις φέρουν στόν Α' τόμο του «'Αρχείου Μητροπόλεως Κω» τους ακόλουθους αριθμούς: 81 καί 82 (άφοροῦν τήν ίδια υπόθεση) 90, 96, 115, 121 καί 129 (στις δύο αυτές αποφάσεις, μετά τó πρώτο διαζύγιο, επήλθε προσωρινή συμφιλίωση τών συζύγων καί ακολούθησε δεύτερο διαζύγιο), 135, 141, 146, 151, 166, 170, 176, 178, 180, 181 καί 183.

3. Για τó περιεχόμενο τών αποφάσεων αυτών παρατηροῦμεν ειδικότερα τά εξής :

Α'. 'Ως πρós τή διαδικασία⁹.

α) Οί σύζυγοι υποβάλλουν από κοινοῦ τήν αίτηση διαζυγίου (έδειήθησαν όμο-

τής 'Εκκλησίας τονίζοντας ότι: «'Η Νεαρά του βασιλέως 'Ιουστίνου, όπου λέγει κατá συναίνεσιν του άνδρογύνου νά λύεται τó συνοικέσιον, δέν είναι δεκτή εις τήν 'Εκκλησίαν μας».

9. Γενικά για τή διαδικασία ενώπιον τών εκκλησ. δικαστηρίων κατá τήν επίλυση ιδιωτικῶν διαφορῶν βλ. Σ π. Τ ρ ω ι ά ν ο υ, 'Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 καί 1204, 'Αθήναι.

τρόπως διασπασθῆναι καὶ χωρισθῆναι) καὶ παρίστανται στὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον αὐτοπροσώπως (βλ. π.χ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 180 ἀπόφαση: ὁμολόγησαν ἰδίοις αὐτῶν στόμασι), ἢ δι' ἀντιπροσώπου (π.χ. διὰ τοῦ ἐπιτρόπου καὶ πατέρα τῆς συζύγου, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τῆς ὑπ' ἀριθ. 100 πατριαρχικῆς ἀποφάσεως).

β) Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον σ' ὅλες τὶς δίκες συναινετικοῦ διαζυγίου δὲν ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοῦ συζύγου νὰ ἀναφέρουν τοὺς λόγους τοῦ «ἀσυμβιβάστου τῆς συμβιώσεως», οὔτε ἐρευνᾷ κατὰ κανόνα ἂν οἱ λόγοι αὐτοὶ ὀφείλονται στὴν ὑπαιτιότητα τοῦ ἑνὸς ἢ ἀμφοτέρων τῶν συζύγων ἢ εἰς ἄλλο μὴ ὑπαίτιο γεγονὸς, ἀλλὰ ἀρκεῖται στὴν κοινὴ δήλωσιν τῶν συζύγων ὅτι ἐπιθυμοῦν τὴ διάζευξιν λόγῳ τῆς ἀσυμφωνίας τῶν χαρακτήρων καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς ἐξακολουθήσεως τῆς συμβιώσεως (ἀσυμβιβάστως ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους δι' ἧς αὐτοὶ οἶδασιν αἰτίας¹⁰ ὥς μὴ δυνάμενοι τοῦ λοιποῦ συμβιοτεῦσαι κατ' οὐδένα τρόπον, βλ. π.χ. ἀριθ. 90, 96, 115, 121, 129, 135 κ.ἄ.).

γ) Στὶς ἴδιες αὐτὲς ἀποφάσεις ἀναγράφεται συνήθως ὅτι τὸ διαζύγιον ἀπαγγέλλεται, γιὰτὶ οἱ νοθεσίες τῶν πνευματικῶν πατέρων ἢ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐπισκόπου Κω καὶ οἱ προσπάθειές τους γιὰ συμφιλίωσιν τῶν συζύγων ἀπέτυχαν. Πάντως εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι κατὰ τὴν προσπάθειαν τῆς συμφιλίωσεως τῶν συζύγων, οἱ πνευματικοὶ πατέρες ἐλάμβαναν πληρέστερη γνώσιν τῶν βαθύτερων αἰτίων τῆς συζυγικῆς δυσαρμονίας.

Β'. Ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ διαζυγίου.

α) Κατὰ κανόνα σ' ὅλες τὶς ἀποφάσεις τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον χορηγεῖ σὲ ἀμφοτέρους τοὺς συζύγους τὸ δικαίωμα τῆς ἀνανυμφεύσεως¹¹.

β) Οἱ ἀποφάσεις δὲν ρυθμίζουν καθόλου τὸ πρόβλημα τῆς διατροφῆς τῶν συζύγων μετὰ τὸ διαζύγιον καὶ κατὰ κανόνα δὲν ἐπιβάλλουν στὸν ἄνδρα τὴν ὑποχρέωσιν διατροφῆς τῆς πρώην συζύγου του. Ἔτσι π.χ. στὴν ὑπ' ἀριθ. 180 ἀπόφαση (ἔτους 1786) ὀρίζεται ρητῶς: «ὅθεν καὶ ἐδιεχωρίσαμεν αὐτούς... καὶ ἔμειναν εἰς τὸ ἐξῆς καὶ οἱ δύο ἀκαταζήτητοι, οὐκ ἔχον ζητεῖν καὶ λαβεῖν ὃ εἰς ὑπὲρ τοῦ ἄλλου οὐδὲ ὀβολόν». Ἡ ρύθμιση αὕτη, ἀπὸ νομικὴ ἄποψη δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς

(1969) § 6, σ. 53 ἐπ. Γιὰ τὴν διαδικασίαν στὶς δίκες περὶ διαζυγίου βλ. τὴ συνοπτικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ὐ λ ο υ, ὁ.π. (σημ. 6) σ. 242 ἐπ.

10. Σὲ μιὰ ἀπόφασιν τοῦ 1828 τοῦ Μητροπ. Τριπόλεως ἡ ἴδια φράσις ἀποδίδεται ὡς ἐξῆς: «ἐχόντων ξεχωριστάς, ἰδιαιτέρας καὶ μυστικὰς αἰτίας ὥς αὐτοὶ εἰξεύρουσι», πρβλ. Δ. Γ κ ί ν η, ὁ.π. (σημ. 6) σ. 255 σημ. 6 καὶ τὴν ἐκεῖ παραπομπή.

11. Ἐξαίρεσιν ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸ ἔχουν δεχθεῖ ὀρισμέναι ἀποφάσεις σὲ περίπτωσιν διαζυγίου λόγῳ μοιχείας, ἀρνούμενες τὸ δικαίωμα ἀνανυμφεύσεως στὴ μοιχαλίδαν (βλ. κατωτ. σημ. 19)

ὅτι στὰ συναινετικά διαζύγια ἡ διάλυση τοῦ γάμου ὀφείλεται συνήθως στήν κοινή ὑπαιτιότητα τῶν συζύγων, ἀπό κοινωνική δὲ ἄποψη ἐξηγεῖται μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἡ γυναίκα ποὺ παρέχει τὴ συναίνεσή της γιὰ τὸ διαζύγιο ἀποβλέπει στήν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας της γιὰ νὰ συνάψῃ ἓνα νέο γάμο, καὶ συνεπῶς ὑπολογίζει στὴ διατροφή της ἀπὸ τὸ νέο σύζυγο ἢ ἐνδεχομένως ἀπὸ τὸν πατέρα της καὶ τοὺς λοιποὺς συγγενεῖς της. Ἐξαίρεση τῆς ρυθμίσεως αὐτῆς ἔγινε σὲ μιὰ περίπτωση ποὺ ἡ γυναίκα ἦταν σοβαρὰ ἄρρωστη καὶ δὲν ἀπέβλεπε στὴ σύναψη νέου γάμου. Ἔτσι στὶς ὑπ' ἀρ. 81 καὶ 82 πράξεις τῆς 4 Φεβρ. 1723 τοῦ Ἐκκλ. Δικαστηρίου, ἐπειδὴ ἡ γυναίκα ἔπασχε ἀπὸ σεληνιασμό καὶ ἦταν ἀνίκανη γιὰ γάμο, τὸ διαζύγιο ἀπαγγέλλθηκε κατ' ἀμοιβαία συναίνεση, ἀλλὰ συνοδεύεται μὲ ὑπόσχεση τοῦ ἀνδρὸς ὅτι θὰ διατρέφει τὴ διαζευγμένη γυναίκα του καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς της (βλ. κατωτ. § 6,γ).

γ) Κατὰ κανόνα οἱ σύζυγοι ποὺ χωρίζουν μὲ συναινετικὸ διαζύγιο εἶναι ἄτεκνοι. Κατ' ἐξαίρεση στήν ὑπ' ἀριθ. 186 ἀπόφαση (τοῦ 1772) ἀναφέρεται ὅτι οἱ σύζυγοι εἶχαν ἀποκτήσει «ἐν θηλυκὸν ἀνήλικον παιδίον» καὶ ὅτι ὁ πατέρας του «ὡμολόγησεν ἰδίῳ αὐτοῦ στόματι», δηλαδὴ ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση (τὴν ὁποία ἐπικυρώνει τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον), «να δίδῃ διὰ τὸ ἀνήλικον παιδίον τὴν κάθε ἡμέρα παράδες δύο... περὶ ζωοτροφίας, ἕως ὅπου νὰ ἡλικιωθῇ τὸ παιδίον».

4. Ἄλλοι λόγοι διαζυγίου. Οἱ λοιπὲς ἀποφάσεις τοῦ Ἐκκλ. Δικαστηρίου Κῶ τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 17ου καὶ ὀλόκληρου τοῦ 18ου αἰώνα ὑπερβαίνουν τὶς σαράντα, ἀλλὰ ἐμφανίζουν σχετικὰ μικρότερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ ἀπαγγέλλουν τὸ διαζύγιο γιὰ ὑπαίτιους ἢ ἀνυπαίτιους λόγους, ποὺ ἔχουν δεχθεῖ καὶ τὰ λοιπὰ ἐκκλ. δικαστήρια, βάσει μιᾶς εὐρείας ἐρμηνείας τῶν διατάξεων τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας. Ἀπὸ τοὺς λόγους αὐτοὺς διαζυγίου θὰ σημειώσουμε πρῶτον τοὺς ὑπαίτιους λόγους ὑπὲρ τοῦ συζύγου, δεύτερον τοὺς ὑπαίτιους λόγους ὑπὲρ τῆς συζύγου καὶ τρίτον τοὺς ἀνυπαίτιους λόγους.

Α'. Ὑπαίτιοι λόγοι ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι :

α) Ἡ ἔλλειψη τῆς παρθενίας τῆς γυναικὸς (ἡ ὁποία παντρεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὡς παρθένος). Στὴν ὑπ' ἀριθμ. 26, ἀπόφαση ἔτους 1696, τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον Κῶ ἐπείσθη γιὰ τὴν ἔλλειψη τῆς παρθενίας τῆς γυναικὸς ἀπὸ τὸν ὄρκο καὶ τὸν ἀφορισμὸ (δηλ. τὴν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ) τοῦ συζύγου της καὶ δέχθηκε ὅτι ἡ λύση τοῦ γάμου γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπιβάλλεται «κατὰ τοὺς θείους καὶ ἱεροὺς νόμους»¹².

12. Ὁ Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des griechisch - römischen rechts*³ (ἀνατύπωση 1955), σ. 80 - 84, σημ. 133 in fine, στηριζόμενος στὴν Ἐξάβιβλο τοῦ

β) Ἡ μοιχεία τῆς συζύγου¹³, δηλαδή ἡ σαρκική συνάφεια μιᾶς ἑγγαμῆς μεῖν ἄλλον ἄνδρα ποὺ δὲν εἶναι σύζυγός της, ἀποτελεῖ λόγο διαζυγίου, παγκοσμίως ἀναγνωρισμένο, ποὺ ἀναγράφεται καὶ στὴν Ἀγία Γραφή (πρβλ. τὸ κατὰ Ματθαῖον 19,9).

Κατὰ τὸ Ἰουστινιάνειο δίκαιο (Νεαρά 117 κεφ. 8,2) ἡ μοιχεία ἀποτελεῖ λόγο διαζυγίου, μόνο ὅταν ἔχει προηγηθεῖ ποινικὴ καταδίκη ἀπὸ τὸ πολιτικὸ δικαστήριον. Στὴν πράξη ὅμως ἐπικράτησε ἡ γνώμη, ἰδίως μετὰ τὴ Νεαρά 27 (ἔτους 1082) τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, ποὺ ὑπήγαγε τὶς διαφορὲς οἰκογεν. δικαίου στὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια, ὅτι τὰ δικαστήρια αὐτὰ ἔχουν ἀρμοδιότητα, κατὰ τὴν ἐκδίκαση τῶν ἀγωγῶν διαζυγίου λόγῳ μοιχείας τῆς γυναίκας, νὰ κρίνουν καὶ γιὰ τὴν τέλεση ἢ μὴ τῆς μοιχείας¹⁴. Τὴ γνώμη αὐτὴ ἀκολούθησε καὶ τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον

Ἀρμενοπούλου 4.15.10 καὶ στὴν *Πείρα* τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου 49,5, φρονεῖ ὅτι σὲ περίπτωσι ἐλλείψεως παρθενίας τῆς συζύγου ὁ γάμος εἶναι ἄκυρος λόγῳ οὐσιώδους πλάνης. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ δὲν φαίνεται ὀρθή (κατὰ τὸ βυζαντ. δίκαιο), γιατίι στὸ σχετικὸ χωρίο (4.15.10) ὁ Ἀρμενόπουλος, ἐπικαλούμενος τὴ γνώμη ἐνὸς ἀνώτατου δικαστῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκθέτει ὅτι: «διαλύεσθαι καὶ τοῦτον τὸν γάμον ὁ Πατρίκιος ἔλεγεν», ἡ δὲ λέξι διαλύεσθαι (ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ χωρία τοῦ ἰδίου τίτλου) σημαίνει συνήθως τὴ λύση τοῦ γάμου με διαζύγιον καὶ ὄχι τὴν ἀκύρωσή του. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἐγίνε ἀντιληπτὴ ἡ διάταξι τοῦ Ἀρμενοπούλου στίς μεταγενέστερες πηγές. Ἔτσι π.χ. στὸ *Νομοκάνονα* τοῦ Μαλαξοῦ εἰς ἀπλὴν φράσιν (1562) ἐκδ. Δ. Γκίνη - Ν. Πανταζοπούλου, *Νόμος*, (Ἐπιστ. Ἐπετ. Τμήματος Νομικῆς τοῦ Ἀριστ. Παν. Θεσ/νίκης, τόμ. Α'. 1982, 1985), κεφ. ΦΣΤ' σ. 334 λέγεται: «Ἐὰν ὑπανδρευθῇ τις καὶ λάβῃ γυναῖκα θαρρόντας ὅτι εἶναι παρθένος καὶ νὰ μὴν τὴν εὖρη, ἐν τῷ ἄμα νὰ ἀποδείξῃ τοῦτο μετὰ ἀληθοῦς ἀποδείξεως, νὰ χωρίζεται οὗτος ὁ γάμος ἀπέφηεν (ὁ Πατρίκιος) καὶ ἡ γυναῖκα νὰ μὴν κατακρίνεται διὰ μοιχαλὶς, τοῦτέστιν νὰ μὴ ζημιώνεται εἰς τὴν προῖκα αὐτῆς διότι ἔκαμε τὸ ἁμάρτημα προτίτερα, περὶ νὰ λάβῃ τὸν ἄνδρα. Εἰ δὲ καὶ σμίξει μετ' αὐτῆς δευτέραν φορὰν, νὰ μὴν τὴν χωρισθῇ πλέον». Τὸ κείμενον αὐτὸ σ' ἄλλα χειρόγραφα ἔχει τὸν ἀριθ. ΡΠΑ' (βλ. Δ. Γκίνη, ὁ.π. (σημ. 6) (*Μνημόσυνοι Βιζονκίδου*) σ. 266. βλ. ἐπίσης τὴ *Βακτηρία Ἀρχιερέων* (1645) κεφ. ΝΣΤ', αὐτόθι σ. 273.

13. Κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου μοιχεία εἶναι μόνο ἡ σαρκική συνάφεια τῆς ἑγγαμῆς γυναίκας μεῖν ἄλλον ἄνδρα καὶ ὄχι ἡ συνάφεια τοῦ ἑγγαμου ἄνδρα με ἄγαμῃ γυναῖκα, ἡ ὁποία (συνάφεια) χαρακτηρίζεται ὡς ἀπλὴ πορνεία (*stuprum*). Τὶς διατάξεις αὐτὲς κατέκριναν ὁ Γρηγόριος ὁ Νανζιαζηνὸς καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «ὡς ἀνίσους καὶ ἀνωμάλους», ἡ Ἐκκλησία ὅμως τὶς υἱοθέτησε ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ πολιτικὸ δίκαιο· πρβλ. Zischman - Ἀποστολοπούλου, *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατ. Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμ. Β' (1913), σ. 409, 412 ἐπ. καὶ Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, *Οἰκογεν. Δίκαιον* (1952) τευχ. Α' § 43, σ. 87 - 88 καὶ τὶς παραπομπές.

14. Πρβλ. Ν. Μάτση, ὁ.π., (σημ. 3), σ. 167 ἐπ. καὶ 171 ἐπ. καὶ τὶς ἐκεῖ ἀποφάσεις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου ΙΓ', ἔτους 1316, καὶ 1315, καθὼς καὶ τὴ σημ. 2 τῆς σ. 168 ὅπου καὶ παραπομπὴ στὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Δημ. Χωματινὸ.

τῆς Κῶ σὲ μιὰ σειρά ἀποφάσεων τῶν ἐτῶν 1695 ἕως 1779, στὶς ὁποῖες δέχθηκε εἰδικότερα ὅτι ἡ τέλεση τῆς μοιχείας εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδειχθεῖ εἴτε μὲ τὴ μαρτυρία ἀξιόπιστων μαρτύρων¹⁵ ἢ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ ἄλλα ἀποδεικτικὰ μέσα, π.χ. ἀπὸ τὴν ὁμολογία τῆς μοιχαλίδας¹⁶, ἀπὸ τὴ σύλληψή της ἐπ' αὐτοφώρῳ¹⁷ ἢ ἀπὸ τὴ γέννηση μοιχογέννητου τέκνου¹⁸. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις αὐτὲς ἀναγνωρίζουν στὴ μοιχαλίδα τὸ δικαίωμα νὰ συνάψῃ ἕνα νέο γάμο¹⁹. Μὲ ἀνάλογο πνεῦμα ἐπιείκειας τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον Κῶ, ἐρμηνεύοντας τὸν 8ο κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας²⁰ (ποὺ ὀρίζει ὅτι ὁ ἱερεὺς τοῦ ὁποίου ἡ σύζυγος ἐμοιχεύθη, μετὰ τὴ χειροτονία του, ὀφείλει νὰ τὴν διαζευχθεῖ καὶ τιμωρεῖται μὲ καθάρεση, ἂν ἐξακολουθήσῃ νὰ συζεῖ μαζί της), ἐπέβαλε σ' ἕνα ἱερέα ποὺ ἐξακολούθησε τὴ συμβίωσή του²¹ μὲ τὴ μοιχαλίδα σύζυγό του (πρεσβυτέρα) ὅχι τὴν ποινὴ τῆς καθαιρέσεως, ἀλλὰ τὴν πολὺ ἐλαφρότερη ποινὴ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴ Θεία Μυσταγωγία, τοῦ ἐπέτρεψε ὅμως νὰ τελεῖ ἁγιασμοὺς καὶ «πάντα τὰ τοῦ Ἐπιτραχηλίου ἐκτὸς τῆς θείας Μυσταγωγίας». (Βλ. τὴν ὑπ' ἀριθμ. 158 ἀπόφαση ἔτους 1775).

γ) Ἡ ἀνικανότητα τῆς συζύγου «ἐκτελεῖν τὰ γυναικεῖα». (Βλ. τὶς ἀποφάσεις ὑπ' ἀριθμ. 78 ἔτους 1722 καὶ ὑπ' ἀριθμ. 178, ἔτους 1782. Κατὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ

15. Βλ. π.χ. τὴν ἀπόφαση ὑπ' ἀριθ. 20 (ἔτους 1694) (στὴ σχετικὴ δίκη δύο κληρικοί, ὡς μάρτυρες, βεβαιοῦν ὅτι ἡ γυνὴ «ἐμοιχεύθη καὶ ἐμιάνθη ὑπὸ ἀσεβῶν», δηλ. Τούρκων), καὶ τὶς ὑπ' ἀριθ. 25 (ἔτους 1695), 28 (ἔτους 1699), 53 (ἔτους 1708) καὶ 198 (1744). Στὴν τελευταία αὐτὴ ἀπόφαση τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον ἀποφάνεται ὅτι ἔγινε φανερόν καὶ πασίδηλον εἰς ὅλους «ὅτι ἡ Βενετζάνα γυνὴ τοῦ Ἀνδρέου... ἐμοιχεύθη καὶ ἐμιάνθη ὑπὸ πολλῶν καὶ μάλιστα μὲ ἐξωτερικὰ τινὰ πρόσωπα» (δηλ. μὲ Τούρκους ἢ Ἑβραίους).

16. Βλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 142 (ἔτους 1769) ἀπόφαση. Στὴ σχετικὴ δίκη τὸ διαζύγιο ἔγινε μὲ ἀμοιβαία συναίνεση τῶν συζύγων, καὶ χωρὶς ἡ γυναίκα νὰ ἀντικρούσῃ τὴν ἐναντίον της κατηγορίαν τῆς μοιχείας.

17. Βλ. τὴν ἀπόφαση 158 τοῦ ἔτους 1775 καὶ κατωτ. σημ. 21.

18. Βλ. τὶς ὑπ' ἀριθ. 173 καὶ 174 ἀποφάσεις (τῶν ἐτῶν 1777 καὶ 1779). Στὶς σχετικὲς ὑποθέσεις ἡ μοιχαλίδα «ἐτεκνοποίησεν ἐν παιδί» ἀπὸ τὶς σχέσεις της μὲ ἕνα ἀλλόφυλο, πιθανῶς Τούρκο (στὴν πρώτη ὑπόθεση) καὶ πιθανῶς μὲ ἕνα Χριστιανὸ (στὴ δεύτερη ὑπόθεση).

19. Βλ. ὅμως τὶς ὑπ' ἀριθ. 20, 25 καὶ 179 ἀποφάσεις ποὺ ἀρνοῦνται τὸ δικαίωμα αὐτὸ στὴ μοιχαλίδα.

20. Γιὰ τὸν κανόνα αὐτὸ βλ. Z h i s m a n - Ἀποστολοπούλου, ὁ.π. (σημ. 13), τόμ. Β' (1913) § 238, σ. 773 καὶ σημ. 49 καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές.

21. Στὴν ἀπόφαση αὐτὴ ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἱερεὺς συνέλαβε τὴ σύζυγό του στὸ σπίτι του μὲ τὸν ἐραστὴ της, ἀλλὰ ὅτι «δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀφήσῃ τὴν ὁμόζυγόν του κεχωρισμένην καὶ ἀλλοτριάν, μήπως χαθῇ καὶ κατὰ ψυχὴν καὶ κατὰ σῶμα».

απόφαση ή γυναίκα είχε ομολογήσει ότι «έσακατεύθη μὴ ὑποφέρουσα συνάφειαν ἀνδρός...» καὶ «μὴ στέργουσα... ἐκτελεῖν τὰ τῶν γυναικῶν».

δ) Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ συζύγου ἀπὸ τῆς γυναίκα του. Βλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 23 ἀπόφαση, ἔτους 1695, κατὰ τὴν ὁποία ἡ γυναίκα ἐγκατέλειψε τὸν ἄνδρα τῆς καὶ πῆγε σὲ ἄλλη πόλη «δίχως τὸ θέλημά του».

5. Β'. Ὑπαίτιοι λόγοι ὑπὲρ τῆς συζύγου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι :

α) Ἡ κακόβουλη ἐγκατάλειψή τῆς ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς. Πολλές ἀποφάσεις ἀπαγγέλλουν τὸ διαζύγιο μετὰ ἀπὸ αἴτηση τῆς συζύγου λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς, ποὺ τὴν ἄφησε χωρὶς εἰδήσεις καὶ χωρὶς νὰ δείξει κανένα ἐνδιαφέρον ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ κυμαίνεται μεταξὺ τῶν πέντε ἐτῶν²² (ὅπως στὶς ὑπ' ἀριθμ. 49, 80 καὶ 85 ἀποφάσεις) μέχρι δέκα ἐτῶν (ὅπως στὴν ὑπ' ἀριθμ. 46 ἀπόφαση)²³.

β) Ἡ ἀναπόδεικτη κατηγορία ἐναντίον τῆς γυναίκας ἐπὶ μοιχείᾳ καὶ γενικότερα οἱ συκοφαντικὲς διαδόσεις εἰς βάρος τῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ψευδὴς κατηγορία κατὰ τῆς γυναίκας ἐπὶ μοιχείᾳ ἀναγράφεται ρητῶς ὡς λόγος διαζυγίου τόσο στὴ Νεαρά 117 (κεφ. 9) τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅσο καὶ στὰ Βασιλικά 28, 7, 1. Βάσει τοῦ λόγου αὐτοῦ τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον Κῶ ἐκήρυξε τὸ διαζύγιο σὲ πέντε ὑποθέσεις γιὰ τίς ὁποῖες ἐκδόθηκαν οἱ ἀποφάσεις ὑπ' ἀριθμ. 30, τοῦ ἔτους 1697, ὑπ' ἀριθμ. 59, τοῦ 1710, ὑπ' ἀριθμ. 87, τοῦ 1725, ὑπ' ἀριθμ. 88, τοῦ 1725 καὶ ὑπ' ἀριθμ. 104 (πιθανῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1741 - 1742). Ἐπίσης στὸ ὑπόδειγμα ἀποφάσεως διαζυγίου (ἔτους 1692), ποὺ δημοσιεύεται στὸ ἴδιο Ἀρχεῖο τῆς Μητρ. Κῶ, τόμ. Α' ὑπ' ἀριθμ. 9, ὡς λόγος διαζυγίου ἀναφέρεται ἡ ἀναπόδεικτη κατηγορία ἐναντίον

22. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 80 ἀπόφαση ἐπικαλεῖται τὴν «Συνοδικὴν Ἀπόφασιν» τοῦ πατριάρχου Διονυσίου «ὅς ἀπεφώνητο συνοδικῶς ὅτι τὰ τοιαῦτα ἀνδρόγυνα χωρίζεσθαι ὅταν πενταετία παρέλθῃ, καὶ ὁ ἀνὴρ μὴ μνησθῇ τῆς ἰδίας γυναικός». Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Β', ἔτους 1554, ποὺ μνημονεύεται καὶ σὲ πολλές μεταγενέστερες πηγές βλ. π.χ. Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ εἰς ἀπλὴν φράσιν, κεφ. ΦΚΕ' (=525) ἐκδ. Γκινη - Πανταζοπούλου, ὁ.π. (σημ. 12), σ. 347, καὶ Βακτηρία Ἀρχιερέων (1645) κεφ. Ο' (70), ποὺ παραθέτει ὁ Γκινης, ὁ.π. (σημ. 6) σ. 282 κ.ἄ. Σχετικὰ ὁ Χριστοφίλόπουλος, ὁ.π. (σημ. 6) σ. 237 καὶ σημ. 75 ἐκθέτει ὅτι «πολυάριθμοι μεταγενέστεροι ἀποφάσεις πατριαρχικῶν καὶ ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων ἐφαρμόζουν κατ' ἐπανάληψιν τὸν λόγον τοῦτον ἐπὶ περιπτώσεων ἐν αἷς ἡ διάρκεια τῆς ἐγκαταλείψεως κυμαίνεται μεταξὺ 2 1/2 καὶ 14 ἐτῶν».

23. Ἐπίσης μετὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 128 ἀπόφαση, ἔτους 1765, τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον Κῶ δέχθηκε νὰ ἀπαγγεῖλει τὸ θρησκευτικὸ διαζύγιο τοῦ γάμου τῆς Χ.Κ., ἡ ὁποία εἶχε προηγουμένως ἐπιτύχει τὴ λύση τοῦ γάμου τῆς μετὰ χοτζέτι τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς ἐπὶ δεκαετία.

τῆς γυναίκας ἐπὶ μοιχείᾳ. Τέλος σὲ μιὰ ἕκτη ἀπόφαση (ὑπ' ἀριθμ. 175 τοῦ 1779) τὸ ἴδιο Δικαστήριο δέχεται γενικότερα ὡς λόγο διαζυγίου τὴ διάδοση συκοφαντιῶν εἰς βάρος τῆς συζύγου «ἐπάνω εἰς τὸ χωρίον», τὶς ὁποῖες δὲν μπορούσε νὰ ὑπομείνει.

γ) Ἡ κακοποίηση τῆς συζύγου ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς. Στὴν ὑπ' ἀριθμ. 159, ἔτους 1772 ἀπόφαση τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριο ἀπαγγέλλει διαζύγιο μετὰ ἀπὸ αἴτηση τῆς συζύγου, λόγῳ τοῦ ὅτι τὴν «ἐτζακάτευσεν» ὁ ἄνδρας τῆς. Ἐπιπροσθέτως ἀμφότεροι οἱ σύζυγοι ὑπέβαλαν αἴτηση διαζυγίου κοινῇ συναινέσει, τὴν ὁποία δέχθηκε τὸ Δικαστήριο μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἔδωσε ἄδεια πρὸς σύναψη νέου γάμου μόνο στὸν ἄνδρα καὶ ὄχι στὴν σύζυγό του, προφανῶς ἐπειδὴ ἡ ἴδια εἶχε ὁμολογήσει ὅτι «ἐτζακατεύθη», καὶ συνεπῶς κατέστη ἀνίκανη γιὰ γάμο.

δ) Διγαμία τοῦ ἄνδρα. Ἡ διγαμία εἶναι λόγος διαζυγίου ὅταν τελεῖται εἴτε ἀπὸ τὸν ἄνδρα εἴτε καὶ ἀπὸ τὴ γυναίκα. Κατὰ τοὺς παρελθόντες ὅμως αἰῶνες, ἐπειδὴ συνήθως οἱ γυναῖκες παρέμεναν στὸν τόπο τῆς γεννήσεώς τους, ἐνῶ οἱ ἄνδρες μετανάστευαν συχνὰ σ' ἄλλους τόπους γιὰ ἐξεύρεση ἐργασίας, ἡ διγαμία συναντᾶται συνηθέστερα σ' αὐτούς. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση διγαμίας τοῦ ἄνδρα ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεόφυτος ΣΤ', στὴν ἀπόφασή του ἔτους 1737 (ποὺ δημοσιεύεται στὸ *Ἀρχεῖο Μητροπ. Κῶ* τόμ. Α', ὑπ' ἀριθμ. 101 σ. 72), δέχθηκε τὴν ἀγωγή διαζυγίου μιᾶς κατοίκου Κῶ (ὀνόματι Μαρούσας) καὶ ὑποχρέωσε τὸ δίγαμο σύζυγό της (Ἀντώνιο Βαρελτζῆ) νὰ ἐπανέλθει στὴν πρώτη σύζυγό του, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐπέτρεψε στὴν ἐνάγουσα (Μαρούσα) νὰ στεφανωθεῖ μὲ ἄλλον ἄνδρα.

Κατὰ νομικὴ ἀκρίβεια ὁ δεύτερος γάμος τοῦ Βαρελτζῆ ἦταν ἄκυρος, λόγῳ τοῦ προϋπάρχοντος πρώτου γάμου, καὶ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀκυρωθεῖ. Ἐν τούτοις ὁ πατριάρχης Νεόφυτος ΣΤ' δὲν προχώρησε στὴν ἀκύρωσή του, ἀλλὰ προτίμησε τὴν διάλυσή του μὲ διαζύγιο, ὅπως εἶχε πράξει καὶ ὁ πατριάρχης Ματθαῖος ὁ Α' μὲ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1400 στὴν γνωστὴ περίπτωση τῆς διγαμίας τοῦ Ζαραχούνη²⁴.

6. Γ'. *Ἀνυπαίτιοι λόγοι διαζυγίου* (divortium ex bona mente, διαζύγιον ἀγαθῇ χάριτι).

Ἀνυπαίτιοι λόγοι διαζυγίου βάσει τῶν ὁποίων τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριο Κῶ ἐκήρυξε διαζύγιο εἶναι οἱ ἀκόλουθοι :

α) Ἡ ἀνικανότητα τοῦ ἄνδρα πρὸς συνουσία. Βλ. τὴν ὑπ' ἀρ. 55, ἔτους 1707,

24. Τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς αὐτῆς ἀποφάσεως τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α' παραθέτουν οἱ Z i s h m a n - Ἀ π ο σ τ ο λ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., (σημ. 13), τόμ. Β', § 120, σ. 17-19.

απόφαση πού απαγγέλλει τὸ διαζύγιο, ἐπειδὴ ὁ σύζυγος «οὐχ οἶός τε ἦν ἐκτελεῖν τὰ τῶν ἀνδρῶν» καὶ συμπληρώθηκε τριετία ἀπὸ τὸ γάμο²⁵.

β) Ἡ φρενοβλάβεια τοῦ ἀνδρα. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 94, ἔτους 1729, ἀπόφαση απαγγέλλει τὸ διαζύγιο μετὰ ἀπὸ αἵτηση τῆς συζύγου, ἐπειδὴ ὁ σύζυγός της «δαιμονισμένος ὑπάρχει» καὶ ἡ σύζυγός του «προσμείνασα μετ' αὐτοῦ χρόνους ἱκανοὺς οὐκ ἠθέλησεν πλέον συγκατερεῖν διὰ τὸ ἀνίατον αὐτοῦ».

γ) Ὁ σεληνιασμός τῆς γυναίκας. Ἀπὸ τὶς ὑπ' ἀριθ. 81 καὶ 82 πράξεις (τῆς 4 Φεβρ. 1723) συνάγεται ὅτι τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον δέχθηκε νὰ απαγγεῖλει συναινετικὸ διαζύγιο ὑπὸ τὶς ἀκόλουθες περιστάσεις: α) ὅτι οἱ σύζυγοι συμφώνησαν νὰ διαζευχθοῦν λόγῳ τοῦ ἀνιάτου «πάθους τοῦ σεληνιασμοῦ»²⁶ τῆς γυναίκας, συνεπεία τοῦ ὁποίου ἐγίνε ἀνίκανη νὰ ἐκτελεῖ «τὰ τῶν γυναικῶν», καὶ β) ὅτι ὁ σύζυγος ὑποσχέθηκε νὰ παρέχει διατροφή στὴν πάσχουσα σύζυγό του καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς της καὶ μετὰ τὸ θάνατό της «νὰ κάμῃ τὰ διορισμένα μνημόσυνα διὰ τὴν ψυχὴν της».

III. ἈΛΛΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

7. Ἄλλα θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου πού ρυθμίζονται μὲ ἔγγραφα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Κῶ τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Διαζύγιο γάμου τελεσθέντος μὲ σωματικὴ βία. Μὲ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 7, ἔτους 1690 ἢ 1691, ἀπόφασή του τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον Κῶ απαγγέλλει τὸ διαζύγιο ἐνὸς γάμου πού εἶχε τελεσθεῖ μὲ σωματικὴ βία, ἡ ὁποία ἀσκήθηκε κατὰ τῆς συζύγου μὲ σύμπραξιν τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν: «ἐπιάσαν τὴν ἐξωτερικῶς (=οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς) στατικῶς καὶ ἐστεφάνωσάν την».

β) Διαζύγιο χωρὶς συναίνεση τῆς συζύγου συνεπεία τουρκικῶν πιέσεων. Στὴν ὑπ' ἀριθ. 161, ἔτους 1773, ἀπόφαση τοῦ Ἐκκλ. Δικαστηρίου Κῶ ἐκτίθεται ὅτι ἓνας ἔγγαμος Κύπριος, ὀνόματι Μιχαῆλος, πού ἀπουσίαζε 24 χρόνια ἀπὸ τὴν Κύπρο (καὶ πιθανῶς εἶχε συνδεθεῖ μὲ ἄλλη γυναῖκα) ζήτησε νὰ διαζευχθεῖ τῇ σύζυγό του, χωρὶς τὴ συναίνεσή της, καὶ ὅτι λόγῳ τῆς ἀρχικῆς ἀρνήσεως τοῦ Ἐπισκόπου «ἔβαλεν καταπάνω μας εἰς τοὺς παρόντας καιροὺς μυρίους καὶ πολλοὺς ἐξωτερικοὺς (=Τούρ-

25. Πρβλ. Ἀρμενοπούλου Δ', 15.1, *Νομοκάνονα Μαλαξοῦ εἰς ἀπλὴν φράσιν* (ἐκδ. Γκίνη - Πανταζοπούλου), ὁ.π. (σημ. 12) κεφ. ΦΗ', σ. 334. (Σὲ ἄλλα χειρόγραφα τὸ χωρίο αὐτὸ φέρεται ὡς κεφ. ΡΠ' (βλ. Γκίνη, ὁ.π. (σημ. 6) (*Μνημόσυρον Βιζουκίδου*) σ. 266.

26. Γιά τὶς ἐξελίξεις τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου στὸ θέμα τῆς ἀναγνώρισεως τοῦ πάθους τοῦ σεληνιασμοῦ ὡς λόγου διαζυγίου, βλ. Δ. Γκίνη, ὁ.π. (σημ. 6) (*Μνημόσυρον Βιζουκίδου*) σ. 271 καὶ σημ. 33 (τὸ ἐκεῖ κείμενο τοῦ *Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ* κεφ. ΡΖΖ) καὶ στή σ. 281 τὸ κεφ. ΞΘ' τῆς *Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων* (1645).

κους) ὥστε δὲν ἦτο δυνατόν νὰ τὸ ἀποφύγωμεν». Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτὲς τὸ Ἐκκλ. Δικαστήριον δέχθηκε νὰ ἀπαγγεῖλει τὸ διαζύγιον καὶ νὰ δώσει ἄδεια νέου γάμου στὸν ἐν λόγῳ Κύπριον, ἀφοῦ ὅμως προηγουμένως ὁ Ἐπίσκοπος ἐπέτυχεν μὲ ἔντονες νουθεσίες (τὸν ἐστενοχωρήσαμεν) νὰ τὸν πείσει νὰ πωλήσῃ στὴ σύζυγον καὶ στὴ θυγατέρα του μὲ μικρὸ (καὶ ἴσως εἰκονικὸ) τίμημα δύο περιβόλια ποῦ εἶχε στὴν Πάφο τῆς Κύπρου. Ἡ ἀπόφασις αὕτη ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴ ἔνδειξιν τῶν δυσχερῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἦταν ὑποχρεωμέναι νὰ ἀσκοῦν τὰ ἔργα τους κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τῆς προσπάθειάς τους νὰ ρυθμίζουν κατὰ τὸν καλῦτερον δυνατόν τρόπο τὶς παθολογικὰς οἰκογενειακὰς καταστάσεις.

γ) *Διάλυση μνηστείας*. Πέντε πράξεις τῶν ἐκκλ. ἀρχῶν τῆς Κῼ ἀφοροῦν διάλυση μνηστείας, ποῦ πιθανῶς ἔχει συναφθεῖ μὲ ἱεροτελεστίαν (ὅπως ἀναφέρεται ρητὰ στὶς ὑπ' ἀριθμ. 125 καὶ 149 πράξεις). Ἡ διάλυσις τῆς μνηστείας γίνεται εἴτε λόγῳ τῆς ἀνηλικιότητος τῆς μνηστῆς ἢ τοῦ μνηστῆρος, κατὰ τὸ χρόνον τῆς τελέσεως τῆς μνηστείας (ὅπως στὶς ὑπ' ἀριθμ. 12, ἔτους 1693, 125, ἔτους 1765 καὶ 149, ἔτους 1770 πράξεις), εἴτε λόγῳ μεταβολῆς γνώμης (ὅπως στὶς ὑπ' ἀριθμ. 72, ἔτους 1721 καὶ 148, ἔτους 1769 πράξεις).

δ) *Χορήγησις ἀδείας γάμου σὲ πρόσωπα ποῦ εἶχαν προηγουμένως συνάψει πολιτικὸν γάμον «διὰ κεπηνίου»*²⁷. Κατὰ τὸ μουσουλμανικὸ δίκαιον γάμος διὰ «κεπηνίου» (ἢ καπινίου) εἶναι ὁ πολιτικὸς γάμος ἐνώπιον τοῦ καδῆ ποῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἄμεση καταβολὴ ἢ ἀπὸ ὑπόσχεσις καταβολῆς ἐνὸς χρηματικοῦ ποσοῦ (=κεπηνίου) στὴ γυναῖκα γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς αὐθαίρετης διαλύσεως τοῦ γάμου ἀπὸ τὸν ἄνδρα. Ἡ Ἐκκλησία ἀπαγόρευεν καὶ ἀποδοκίμαζεν τὸν γάμον αὐτὸν καὶ τὸν χαρακτηρίζεν ὡς παράνομον συμβίωσιν. Παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν αὕτη, δὲν εἶναι σπάνιοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας οἱ γάμοι διὰ κεπηνίου, τόσο μεταξὺ Μουσουλμάνου καὶ Χριστιανῆς (ἢ Χριστιανοῦ καὶ Μουσουλμάνου), ὅσο καὶ μεταξὺ Χριστιανῶν. Σ' ἓνα τέτοιον γάμον (μεταξὺ Χριστιανῶν) ἀφοροῦν δύο ἑγγράφα τοῦ Ἐπισκόπου Κῼ, ποῦ δημοσιεύονται στὸν Α' τόμον τοῦ «Ἀρχείου τῆς Μητροπ. Κῼ».

27. Γιά τὸ «γάμον διὰ κεπηνίου» βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσαν καὶ συστηματικὴν μελέτη τοῦ Ν. Πανταζοπούλου, *Κεπήριον. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλ. Λιτξερόπουλον, τόμος Β' (1985), σ. 205 ἐπ., καὶ 211 ἐπ., Δ. Γκίνης, ὁ.π. (σημ. 6) (*Μνημόσυρον Π. Βιζουκίδου*), σ. 250-252 (καὶ τὶς παραπομπάς), πρβλ. καὶ Μεν. Τουρτόγλου στὴν *Ἱστορίαν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) τόμος ΙΑ', σ. 111 (στήλη 1η). Ὁ Γκίνης, ὁ.π. σ. 250, παρατηρεῖ ὀρθὰ ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐπινοήσῃ τὸν γάμον «διὰ κεπηνίου», ἰδίως στὶς περιπτώσεις γάμου μὲ πτωχὰς γυναῖκας, ποῦ μετὰ τὴν τυχόν ἀποπομπήν τους ἀπὸ τὸν ἄνδρα τοὺς δὲν θὰ εἶχαν πόρους γιὰ νὰ ζήσουν.

Τὸ πρῶτο ἔγγραφο ὑπ' ἀριθ. 119, 1769, ἀφορᾷ ἓναν Κύπριο ποὺ ὀνομαζόταν Μιχαήλος (ὅπως καὶ στὸ ἔγγραφο ὑπ' ἀριθ. 161 τοῦ 1773 ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων ὑπὸ στοιχ. β' σ. 19), ὁ ὁποῖος εἶχε συνάψει γάμο διὰ κεπηνίου μὲ μιὰ ἄλλη γυναῖκα Ροδίτισσα, πρὶν πεθάνει ἡ σύζυγός του, καὶ στὸν ὁποῖο ὁ Ἐπίσκοπος Κῶ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ συνάψει θρησκευτικὸ γάμο μὲ τὴ Ροδίτισσα αὐτή, μετὰ τὸ θάνατο τῆς νόμιμης συζύγου του.

Τὸ δεύτερο ἔγγραφο (ἀριθμ. 122 ἔτους 1764) περιέχει μιὰ ἐπίσημη βεβαίωση τῶν ἐξῆς γεγονότων: "Ὅτι ἡ Διονυσοῦ Μ..., ποὺ εἶχε διακορευθεῖ ἀπὸ τὸν Κ..., γιὸ γιατροῦ, κατὰγγεῖλε στὰ πολιτικὰ δικαστήρια τὸ διαφθορέα της, ὁ ὁποῖος ὅμως, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ποινικὴ καταδίκη του, συνῆψε μὲ αὐτὴ πολιτικὸ γάμο «διὰ καπινίου» καὶ μετὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ ποσοῦ τοῦ καπινίου (ποὺ ἐπεῖχε θέση ἀποζημιώσεως) τὴν ἐχώρισε, καὶ ὅτι στὴ συνέχεια ἡ Διονυσοῦ συνῆψε νομίμως θρησκευτικὸ γάμο μὲ τὸ νέο σύζυγό της²⁸.

ε) Χορήγηση ἀδείας γιὰ τέλεση τέταρτου γάμου μετὰ τὴν ἀκύρωση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς προηγούμενους γάμους. Μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 91 ἀπόφαση τοῦ Ἐκκλ. Δικαστηρίου Κῶ, ἔτους 1726, ὑπογραφόμενῃ ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Κῶ Νεόφυτο καὶ ὀκτὼ κληρικούς, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς γάμους ποὺ εἶχε συνάψει ὁ αἰτῶν ἀκυρώθηκε γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους: ὅτι ἡ σύζυγός τοῦ πρώτου τοῦ γάμου «ὑπῆρχεν ἄνηβος» «ἐντὸς τῶν ἐπτὰ ἐτῶν» καὶ ὅτι ὁ «ἄνηβος γάμος οὐκ ἔστιν γάμος», καὶ ὅτι ἐπίσης ὁ γάμος αὐτὸς ἐγίνε βιαίως κατὰ προσταγὴν τοῦ τότε «ἐξουσιάζοντος Μεσεμὲτ Πασᾶ». Βάσει τῶν σκέψεων αὐτῶν ὁ πρῶτος γάμος ἀναιρεῖται ὡς παράνομος καὶ δόθηκε ἄδεια στὸν αἰτοῦντα νὰ συνάψει νέο γάμο, ποὺ ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως εἶναι τρίτος γάμος²⁹.

8. Ἀπὸ τὴν ἐπισκόπηση αὐτὴ τῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν λοιπῶν πράξεων τοῦ Ἐκκλ. Δικαστηρίου καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Κῶ μποροῦμε νὰ συναγάγουμε δύο πορίσματα.

Π ρ ῶ τ ο ν, ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἀποφάσεις καὶ λοιπές πράξεις στηρίζονται συχνὰ

28. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ Διονυσοῦ ἦταν μιὰ πτωχὴ κοπέλλα (πρβλ. ἄνωτ. σημ. 27), ποὺ δέχθηκε μετὰ τὴ διακόρευσή της, ὡς προσωρινὴ διευθέτηση τοῦ προβλήματός της, τὸ γάμο της «διὰ κεπηνίου» μὲ τὸ γιὸ τοῦ γιατροῦ (ποὺ ἀνῆκε σὲ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη) καὶ ὅτι στὴ συνέχεια μετὰ τὴ διάλυση τοῦ γάμου της αὐτοῦ μπόρεσε, χάρις στὸ ποσὸ τοῦ κεπηνίου, νὰ συνάψει μὲ τὸ νέο σύζυγό της θρησκευτικὸ γάμο ποὺ ἀνταποκρινόταν στὶς θρησκευτικὲς της πεποιθήσεις καὶ στὶς ἐπικρατοῦσες στὸ χριστιανικὸ λαὸ τῆς Κῶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις.

29. Τὴν ἴδια λύση δέχεται καὶ ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ (εἰς ἀπλὴν φράσιν), κεφ. Υ' Ζ (=497) ποὺ ἔχει τὸν τίτλο: «περὶ τοῦ εὐλογηθέντος τρεῖς γυναῖκας καὶ ἡ μία νὰ εὕρεθῃ, παράνομος». (Βλ. τὴν ἔκδοσιν Γ κ ί ν η - Π α ν τ α ζ ο π ο ὕ λ ο υ, ὁ.π. (ἄνωτ. σημ. 12), σ. 327).

σὲ παρεκκλίσεις ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἐπίσημου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε τὸ περιεχόμενο τῶν κανόνων τοῦ ἐφαρμοζόμενου στὴν πράξη ζωντανοῦ δικαίου³⁰, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ ἐπικρατήσῃ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Δεύτερον καὶ σπουδαιότερο, οἱ ἴδιες ἀποφάσεις καὶ λοιπές πράξεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Κῶ ἀποδεικνύουν τὸ μεγάλο κύρος τῆς Ἐκκλησίας στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ψυχὴ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι, ὅταν εἶχαν προσφύγει στὶς τουρκικὲς ἀρχές γιὰ τὴ διευθέτησιν μιᾶς οἰκογενειακῆς ὑποθέσεως (π.χ. γιὰ τὴν τέλεση πολιτικοῦ γάμου διὰ κεπηνίου ἐνώπιον τοῦ καδῆ ἢ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ διαζυγίου μὲ χοτζέτι), θεωροῦσαν τὴν διευθέτησιν αὐτὴ ὡς προσωρινή καὶ ἀντίθετη πρὸς τὶς θρησκευτικο-κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, καὶ τελικὰ κατέφευγαν στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές γιὰ τὴν ὁριστικὴν ρύθμισιν τῶν ὑποθέσεων τους (π.χ. στὶς πιὸ πάνω περιπτώσεις³¹, ἐπιδίωκαν τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ γάμου διὰ κεπηνίου ἀπὸ ἓνα θρησκευτικὸ γάμο ἢ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ διαζυγίου μὲ χοτζέτι ἀπὸ ἓνα ἐκκλησιαστικὸ διαζύγιο). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ νομολογία καὶ οἱ λοιπές πράξεις τοῦ 18ου αἰῶνα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Κῶ ἀποτελοῦν ἓνα μικρὸ δείγμα τῶν μεγάλων προσπάθειων, ποὺ κατέβαλε ἡ Ἐκκλησία κάτω ἀπὸ τὶς δυσχερεῖς συνθῆκες τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ὑψηλὴ τῆς ἀποστολή, γιὰ νὰ συντηρήσῃ τὴ θρησκευτικὴ πίστι καὶ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν ὑποδούλων καὶ γιὰ νὰ ρυθμίζει κατὰ τὸν καλῦτερο δυνατὸ τρόπο τὶς οἰκογενειακὲς καὶ κληρονομικὲς τοὺς ὑποθέσεις, στηριζόμενὴ σὲ μιὰ ἐπιτυχὴ καὶ ἐπιεικὴ ἐρμηνεία τῶν κανόνων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ).

30. Γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὴ σημασία τοῦ ζωντανοῦ δικαίου βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Ζωντανὸ δίκαιο καὶ φυσικὸ δίκαιο*, Ἀθήνα 1982.

31. Βλ. π.χ. ἀνωτ. § 7, δ', τὶς περιπτώσεις γάμου «διὰ κεπηνίου», τόσο τοῦ Μιχαήλου ἀπὸ τὴν Κύπρο, ὅσο καὶ τῆς Διονυσσοῦς (σημ. 28) ποὺ τελικὰ κατέληξαν στὴ σύναψιν θρησκευτικοῦ γάμου, καθὼς καὶ τὴν περίπτωση τῆς Χ.Κ. (σημ. 23), ἡ ὁποία ζήτησε καὶ ἐπέτυχε νὰ ἐπικυρωθεῖ μὲ ἀπόφασιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τὸ διαζύγιό της ποὺ προηγουμένως εἶχε ἐκδοθεῖ μὲ χοτζέτι. Πρβλ. ἐπίσης Κ α λ λ. Μ π ο υ ρ δ ᾶ ρ α, ὅ.π. (σημ. 6) σ. 147-149, ποὺ ἀναφέρει ἀποφάσεις τοῦ ἐκκλ. δικαστηρίου τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης, οἱ ὁποῖες ἀπήγγειλαν διαζύγιο σὲ γάμους ποὺ εἶχαν λυθεῖ προηγουμένως ἀπὸ τὸν τοῦρκο δικαστή.

